

Typology and Modeling of Customary Ethics in the Qur'an and Comparison with the Viewpoints of Western Thinkers

Mahdiah Keshani¹ , Abazar Kafi Mousavi^{2*}

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

DOI: 10.22034/NRR.2024.61083.1295

URL: https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_17878.html

Corresponding Author:
Abazar Kafi Mousavi

Email: a.kafi@cfu.ac.ir

Received: 2024/01/05

Detected: 2024/01/20

Accepted: 2024/01/21

Available: 2024/03/10

Open Access

Keywords:

typology of ethics,
modeling of ethics, multi-
religious ethics, Qur'an,
Western thinkers

ABSTRACT

Customary ethics addresses the reason and conscience of humans and expresses the non-contradiction of moral propositions with rationality to the extent that it considers reason as a reference for determining individual and social moral standards. The purpose of the current research is to know the types of this human morality common to all humans in the Qur'an, so that in this way, the final model of each section with the descriptions of it in the Qur'an can be extracted, and in the final step, a brief comparison with the viewpoints of seven Western philosophers and thinkers for Confirmation of the normality of this model. Due to the multifacetedness of this article, the research method is a combination of descriptive phenomenological steps in the stage of referring to the verses of the Qur'an, analysis and coding of data according to the foundation's data strategy with MAXQDA software in three parts: open coding, central coding and selective coding, and the qualitative method of data analysis. It is a library in the comparison section with the viewpoints of Western thinkers. The results of the research indicate that the five main types of personal, social, family, economic and political in the Qur'anic customary ethics are of interest in the selective coding section. In the descriptive modeling section, the most verses of customary ethics are related to the social type and then the individual, and the least descriptions are related to the political and economic types. Also, in the axial coding section, the highest percentage is related to the subject of inappropriate traits of the individual type and charity and social relations of the social type.

فصلنامه دین پژوهی و کارآمدی

گونه‌شناسی و مدل‌یابی اخلاق عرفی در قرآن و مقایسه با نظرگاه‌های اندیشمندان غربی

مهدیه کشانی^۱ | اباذر کافی موسوی^{۲*}

۱- استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

۲- استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

DOI: 10.22034/NRR.2024.61083.1295

URI: https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_17878.html

چکیده	نویسنده مسئول: اباذر کافی موسوی
<p>اخلاق عرفی، عقل و وجدان انسان‌ها را مخاطب قرار می‌دهد و بیانگر عدم تضاد گزاره‌های اخلاقی با عقلانیت است تا جایی که عقل را مرجعی برای تعیین معیارهای اخلاقی فردی و اجتماعی می‌داند. هدف پژوهش حاضر شناخت گونه‌های این اخلاق انسانی و مشترک بین همه انسان‌ها در قرآن بوده تا از این طریق، مدل نهایی هر بخش با توصیفات که در قرآن از آن شده است استخراج گردد و در گام نهایی مقایسه‌ای اجمالی با نظرگاه‌های هفت فیلسوف و متفکر غربی جهت تأیید عرفی بودن این مدل صورت گیرد. به دلیل چندوجهی بودن مقاله حاضر، روش پژوهش نیز ترکیبی از مراحل پدیدارشناسی توصیفی در مرحله رجوع به آیات قرآن، تحلیل و کدگذاری داده‌ها به شیوه استراتژی داده بنیاد با نرم‌افزار MAXQDA در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی و روش کیفی بررسی داده‌های کتابخانه‌ای در بخش مقایسه با نظرگاه‌های اندیشمندان غربی می‌باشد. نتایج پژوهش حاکی از آن است که پنج گونه اصلی فردی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی و سیاسی در اخلاق عرفی قرآنی در بخش کدگذاری انتخابی مورد توجه است. در بخش مدل‌یابی توصیفی، بیشترین آیات اخلاق عرفی مربوط به گونه اجتماعی و سپس فردی اختصاص دارد و کمترین توصیفات مربوط به گونه‌های سیاسی و اقتصادی است. همچنین در بخش کدگذاری محوری بیشترین درصد مربوط به موضوع صفات ناشایست از گونه فردی و انفاق و روابط اجتماعی از گونه اجتماعی دارد.</p>	<p>ایمیل: a.kafi@cfu.ac.ir</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰</p>
	<p>دسترسی آزاد</p>
	<p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>گونه‌شناسی اخلاق، مدل‌یابی اخلاق، اخلاق عرفی، قرآن، اندیشمندان غربی</p>

بخش اعظمی از دستورات ادیان، موضوعات و دستورات اخلاقی است (مصباح یزدی، ۱۳۷۸: ۶). اگرچه رابطه دین و اخلاق را نمی‌توان نادیده گرفت؛ لیکن خود اخلاق، موضوعیت دارد و می‌توان ارزش‌های اصیل اخلاقی را به مثابه امور پیشادینی در نظر گرفت (حسینی و صادق زاده قمصری، ۱۴۰۲: ۱۴۰). به بیانی دیگر، دین و اخلاق، دو نظرگاه هستند که قرین و کنار یکدیگر هستند و با یکدیگر تضادی ندارند. بر این اساس، نباید اخلاق را صرفاً گزاره‌هایی درون دینی در نظر گرفت؛ بلکه اخلاق در معنای عامش، شامل اخلاق پیشادینی نیز می‌شود.

مراد از اخلاق پیشادینی، مجموعه‌ای از دستورات اخلاقی است که مطلوب همه انسان‌ها است و لزوماً وابسته به یک شریعت و دین خاصی نیست (صانع‌پور، ۱۳۹۸: ۶۴). این اصطلاح در متون مختلف با تعابیر متفاوتی همچون اخلاق انسانی، اخلاق عرفی، اخلاق فرادینی یا اخلاق جهانی شناخته می‌شود. این اصطلاحات بر نظریه تقدم اخلاق بر دین تأکید دارند (فناپی، ۱۴۰۰) و بیانگر گفتمانی است که اخلاق را محصور در دین ندانسته و به ابعادی از اخلاق در بخش‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، خانوادگی، فرهنگی و دیگر امور تأکید دارد که می‌توان فارغ از نگاه دینی نیز مورد پذیرش قرار گیرند. به عبارتی دیگر، اخلاق عرفی، حوزه‌ای از اخلاق را پوشش می‌دهد که انسان‌ها فارغ از اینکه مقید به دینی خاص بوده یا نبوده باشند، می‌توانند در حیطه عقل، آن را فهمیده، در حیطه وجدان آن را تأیید نموده و در حیطه عمل بدان پایبند باشند (قربانی، ۱۳۹۲: ۱۸۸). در همین راستا، منظور از اخلاق عرفی در تحقیق حاضر، توجه به آیاتی از قرآن در باب اخلاق است که توصیه‌های عام و انسانی را مطرح نموده و خطاب آن‌ها به عقل و وجدان همه انسان‌ها در همه زمان‌ها است (ایمانی، ۱۳۹۶: ۱۸). گزاره‌های اخلاقی که محدود به شریعت خاصی نبوده و می‌تواند به گفته کانت، «رفتاری باشد که بتوان اراده کرد قاعده عمل ما یک قانون عام و کلی برای همه انسان‌ها باشد» (رجبی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۴). از باب نمونه در بعد اقتصادی، وقتی سخن از بایدها و نبایدها و گزاره‌های ارزشی مانند زکات یا خمس می‌شود، این بخش به حیطه درون‌دینی مرتبط می‌باشد؛ اما زمانی که از رعایت بایدها و نبایدهای مربوط به لزوم نگارش بدهی و داشتن شاهد به هنگام معامله، سخن به میان می‌آید و عقل سلیم هر انسانی آن را می‌پذیرد، در حیطه اخلاق عرفی سخن گفته شده است.

گونه‌شناسی (سنخ‌شناسی) به عنوان روشی که در نظریه‌پردازی‌ها و تحقیق‌های برخی اندیشمندان مطرح علوم اجتماعی به کار رفته است در کنار دیگر انواع روش‌های طبقه‌بندی، خود می‌تواند به مثابه روشی برای تبیین و تولید مفاهیم در تحقیقات نظری و حتی کاربردی استفاده شود (لطیفی، ۱۳۹۷: ۲۵). گونه‌شناسی اخلاق عرفی اشاره به عملکردی دارد که در ضمن آن؛ ابعاد و شاخه‌های هنجارهای اخلاقی که در حوزه عرفی است، شناسایی می‌شود. سپس هر بخش در قالب یک عبارت توصیف‌گر کلی، دسته‌بندی می‌گردد و به عبارتی، سنخ‌شناسی

می‌شود. ضرورت سنخ‌شناسی در مباحث نظری از آن جهت است که می‌تواند دیدی کلی و همه‌جانبه از ابعاد موضوع نظری برای محقق فراهم آورد و در مرحله بعد، تحلیل ابعاد نظری را آسان‌تر نماید.

در بُعدی دیگر، اهمیت عمده مدل‌سازی نمادین در دستیابی شگرف و تأثیر روانی آن نهفته است. انسان‌ها ظرفیت یادگیری پیشرفته‌ای را برای یادگیری مشاهده‌ای ایجاد کرده‌اند که به آن‌ها امکان می‌دهد دانش و مهارت‌های خود را به سرعت از طریق اطلاعات منتقل‌شده توسط انواع غنی از مدل‌ها گسترش دهند. در واقع، تقریباً همه‌ی یادگیری‌های رفتاری، شناختی و عاطفی از تجربه مستقیم با مشاهده اقدامات افراد و پیامدهای آن، برای آن‌ها حاصل می‌شود (بندورا، ۱۹۸۶). بیشتر یادگیری‌ها چه از لحاظ طراحی و چه ناخواسته از مدل‌های موجود در محیط فوری فرد، اتفاق می‌افتد. با این حال، اطلاعات گسترده‌ای در مورد ارزش‌های انسانی، سبک‌های تفکر و الگوهای رفتاری از مدل‌سازی گسترده در محیط نمادین حاصل می‌شود. برخلاف یادگیری عملی که نیاز به تغییر اعمال هر فرد از طریق تجربیات مکرر آزمایشی و خطا دارد، در یادگیری مشاهده‌ای یک مدل واحد می‌تواند روش‌های جدید تفکر و رفتار را هم‌زمان به افراد بی‌شماری در مناطق مختلف منتقل کند. جنبه دیگری از مدل‌سازی نمادین وجود دارد که تأثیر روانی و اجتماعی آن را بزرگ می‌کند (آیزن و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۶). همین تأثیر شگرف مدل‌سازی بر عملکرد یادگیری و رفتاری انسان‌ها، ضرورت اهمیت به موضوع مدل‌سازی در مباحث تربیتی را روشن می‌سازد. در تحقیق حاضر، مدلیابی به معنای استخراج یافته‌های توصیفی از قرآن برای گونه‌های مختلف اخلاق عرفی و کشف ابعاد توصیفی هرگونه می‌باشد. موضوعی که به محققان در راستای تحلیل ارزش‌گذاری داده‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها کمک می‌نماید.

در باب اخلاق عرفی، گرچه دیدگاه‌ها و نظریات مختلفی وجود دارد اما توجه به نظرگاه‌های متفکران مطرح در تاریخ از جمله فیلسوفان و اندیشمندان که به عبارتی سرآمدان هر جامعه و هر عصر می‌باشند، می‌تواند مشترکات عقلانی انسان‌ها در باب اخلاق را معرفی نماید. البته توجه به این نکته، حائز اهمیت است که اندیشمندان غربی گاه به صورت مستقیم و تعریفی به مباحث اخلاق وارد شده‌اند و گاه در ضمن تفکرات فلسفی و جهان‌شناختی خود، گریزی به مباحث اخلاقی زده‌اند. هرچه هست حیطة اخلاق، آن‌چنان با روح و عقل و وجدان انسان‌ها گره خورده است که نمی‌توان اندیشمند و متفکری را یافت که سخن از اخلاق نگفته باشد، ولو به اختصار و غیرمستقیم. مطالعه و مقایسه این دیدگاه‌ها می‌تواند فطرت الهی مشترک بین انسان‌ها را تأیید نماید. در پژوهش حاضر، محتوای اخلاق عرفی و شیوه حصول آن از منظرگاه هفت متفکر بزرگ غربی شامل افلاطون، ارسطو، آگوستین، آکوئیناس، اسپینوزا، کانت و استوارت میل که گفتمان‌های اخلاقی بیشتری داشته‌اند مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفته است.

با توجه به مقدمات فوق، می‌توان در باب ضرورت سنجی نوشتار حاضر، به موارد زیر اشاره نمود: گونه‌شناسی اخلاق عرفی از منظر قرآن، باب مهمی در زمینه شناخت ابعاد و طبقه‌بندی اخلاقیات انسانی است که می‌تواند گستره نگاه دینی را در زمینه اخلاقیات مشخص نماید. در گام دوم، توصیف گونه‌های استخراج شده از منظر قرآن می‌تواند در دستیابی به مدل کامل اخلاق عرفی گامی مهم محسوب شود و توجه دین به جزئیات گونه‌های اخلاقی که عقل و وجدان انسان‌ها نمی‌تواند به ابعاد آن ورود کند، مشخص کند. در گام سوم توجه به اخلاق عرفی و تبلیغ و توسعه آن، یقیناً در بیدار نمودن و تقویت گرایش‌های دینی گروه‌های برون دینی و درون دینی مؤثر است و در گام چهارم مقایسه نظرگاه‌های انسانی متفکران اعصار مختلف می‌تواند حقانیت گزاره‌های اخلاقی فارغ از دین را اثبات نموده و در مرحله تعمیم، می‌تواند اثبات‌کننده حقانیت دین و وحی و قرآن باشد.

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی جامع به تمام آیات قرآن، گونه‌های اخلاق عرفی را شناسایی نموده و مدل توصیفی هر یک از گونه‌ها را استخراج نماید و در نگاه مقایسه‌ای با نظرگاه‌های متفکران غربی، عرفی بودن گونه‌ها را مورد تحلیل قرار دهد. با این توصیف، سؤالات پژوهش حاضر به شرح زیر می‌باشد:

۱. گونه‌ها و دسته‌بندی‌های اخلاق عرفی در آیات قرآن چیست؟

۲. توصیف اخلاق عرفی در قرآن و مدل نهایی آن در هر بخش چگونه است؟

۳. درصد ارزش‌گذاری گونه‌ها و مدل‌های توصیفی اخلاق عرفی در قرآن در هر بخش به چه میزان است؟

۴. نظرگاه‌های متفکران و اندیشمندان غربی در زمینه گونه‌های اخلاق عرفی چیست؟

۵. نگاه تطبیقی اخلاق عرفی قرآن و نظرگاه‌های فیلسوفان غربی چه نتایجی را در بردارد؟

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه در باب اخلاق به‌ویژه از منظر قرآن و احادیث و نیز از نگاه اندیشمندان اسلامی و غربی، همیشه مورد توجه پژوهشگران و نویسندگان بوده و هست. منتها نگاه به اخلاق عرفی در قالب گونه‌شناسی و مدلیابی آن و مقایسه و دستیابی به اشتراکات اخلاق عرفی در عرصه تفکرات جهانی، رویکردی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بر اساس این، پیشینه پژوهش در دو بخش و در دو حیطه تحقیقات داخلی و خارجی مورد بررسی قرار گرفته است. تحقیقاتی که در راستای مطالعه موردی ابعاد اخلاق عرفی در قرآن انجام شده و تحقیقاتی که به مطالعات مقایسه‌ای در باب اخلاق از منظرگاه قرآن و اندیشمندان غربی پرداخته‌اند:

۳-۱. مقالات داخلی

رستمی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «نقش اخلاق اجتماعی در فراوانی اعتماد اجتماعی از منظر قرآن» پنج مؤلفه اساسی اخلاق اجتماعی شامل صداقت، حسن ظن، امانت‌داری، عدالت و وفای به عهد را در ایجاد اعتمادآفرینی اجتماعی دخیل دانسته‌اند که بدون وجود چنین صفاتی در اجتماع، کنش‌ها و روابط اجتماعی تضعیف می‌شود. حبیبی و فتاحی (۱۴۰۰) در مقاله «اخلاق اقتصادی از نگاه قرآن کریم با رویکرد تحلیل محتوا» به دو بعد فردی و اجتماعی در اقتصاد پرداخته و بیشترین مفاهیم را در این رابطه، راه‌های صرف مال، آثار حب مال و ارزش‌گذاری بر پایه ثروت دانسته‌اند. حسینی و خوش‌منش (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «تبیین نسبت نظریات اخلاق هنجاری با طرح اخلاقی قرآن کریم» به مدل اخلاق قرآنی در قالب طیفی و سلسله‌مراتبی با معیارهای فضیلت، وظیفه و نتیجه پرداخته‌اند که در هر سه سطح، رضایت الهی شرط لازم می‌باشد.

فیروز فرد و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ی «بررسی تطبیقی مصادیق احسان در قرآن و عهدین» زکات، صدقه، انفاق، اطعام نیازمندان و محبت را از مصادیق مشترک احسان در قرآن و عهدین دانسته با این تفاوت که در قرآن نسبت به کتب عهدین، احسان تنوع بیشتری دارد و بر آن تأکید بیشتری شده است. نجفی (۱۳۹۹) در مقاله‌ی «بررسی شیوه‌شناسی تربیتی قرآن در عرصه پیرایش اخلاق فردی» به تنوع و بدیع بودن شیوه‌های تربیت اخلاق فردی قرآن مانند چهره‌پردازی تربیتی و شیوه تجربه‌گرایانه اشاره نموده و مدل تربیت فردی اخلاقی قرآن را در سه بخش تذکردهی، خودشناسی و خودسازی دسته‌بندی نموده‌اند. رضایی و رضازاده (۱۳۹۸) در مقاله‌ی «اخلاق اجتماعی؛ دینی یا عرفی؟» بیان داشته‌اند که اخلاق دینی به سبب برخورداری تنظیم روابط افراد جامعه‌ای که همه یا اکثریت آنان مسلمان‌اند بر اخلاق عرفی اولویت می‌یابد. اخلاق اجتماعی، متأثر از باورهای کلان اعتقادی به دلیل تأثیرات شگرف این باورها بر عناصر مهم اخلاق، بر اخلاق عرفی که تنها بر سرشت مشترک انسان‌ها تکیه دارد ترجیح دارد.

۳-۲. مقالات خارجی

آلبیماموی و ناره‌اکیم^۱ (۲۰۲۳) در مقاله‌ی «فطرت انسان از دیدگاه قرآن و ابن عربی» بعد از بیان تعبیر قرآن در مورد انسان در چهار لفظ انسان، ناس، بشر و بنی‌آدم به روند پیدایش خلقت انسان و فطرت او در سه صورت، ساختار، موقعیت و ماهیت اشاره کرده و این تعابیر را با عالم کبیر و عالم صغیر از منظر ابن عربی مقایسه می‌نمایند. بوتو^۲ (۲۰۲۰) در مقاله‌ی «قرآن منبع هدایت و اخلاق» به عرفی بودن اخلاق در قرآن اشاره نموده و بیان کرده‌اند که خطاب دستورات اخلاقی قرآن، انسان‌ها هستند و نه فقط مسلمانان. نویسندگان از ویژگی‌های اخلاق قرآن،

---

1. Albimawi & Nurhakim
2. Bhutto

تعدد و کثرت مضامین که به تمام جنبه‌های زندگی انسان‌ها مربوط می‌شود را برشمرده‌اند. یاسین^۱ (۲۰۲۰) در مقاله‌ی «درباره اخلاق از نگاه قرآن» با استخراج اصول کلی اخلاق قرآن، سعی نموده تصویر روشنی از قوانین اخلاقی قرآن استخراج نماید. قوانین اخلاقی قرآن می‌تواند چالش‌های بشر امروز را حل کند. پالش‌های بیوتکنولوژی مدرن، هوش مصنوعی، محیط‌زیست و حقوق بشر. لاسون^۲ (۲۰۰۸) در مقاله‌ی «دوگانگی، تقابل و سنخ‌شناسی: بستر آخرازمانی» به تبیین سبک و گونه قرآنی در دو بخش می‌پردازد. دوگانگی و تضاد و شکل پردازی، جریان روایی موجود مورد استفاده در قرآن است. این گونه‌شناسی در قرآن نشان می‌دهد که برای ترسیم شخصیت انبیا و وقایع آخرازمانی از آن استفاده شده است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد نوشتار حاضر در بخش‌های زیر رویکرد و نگاه نوآورانه داشته است: نگاه به اخلاق عرفی در منبع دینی یعنی قرآن به‌عنوان اصلی‌ترین منبع معرفی گزاره‌های اخلاقی، توجه به گونه‌شناسی اخلاق عرفی از منظر قرآن در بررسی جامع و همه‌جانبه در رجوع به تمامی آیات. دست‌یابی به مدل‌یابی توصیفی گونه‌های اخلاق عرفی از منظر قرآن و اشاره به تمامی عبارت‌های توصیفی هرگونه؛ و در نهایت، مقایسه گونه‌های اخلاق عرفی از منظرگاه‌های متفاوت جهت اثبات و اعتباریابی برون‌داد پژوهش.

۴. روش پژوهش

تحقیق حاضر با توجه به چندوجهی بودن آن، ترکیبی از روش‌های کیفی جمع‌آوری، تحلیل و کدگذاری داده‌ها را به کار گرفته است. در بخش نخست از روش پدیدارشناسی توصیفی برای رجوع به آیات قرآن کریم استفاده شده است. پدیدارشناسی، یک رویکرد پژوهش کیفی است که در پی شناسایی معنای ذاتی و تغییرناپذیر مسئله‌ی تحت بررسی می‌باشد (چان، فانگ و چین^۳، ۲۰۱۳ به نقل از لانگدریج^۴، ۲۰۰۷). مراحل این روش عبارت‌اند از: ۱. طرح سؤال پژوهشی بر اساس الگوی «وجود ذاتی پدیده چیست؟» ۲. نمونه‌گیری هدفمند ۳. جمع‌آوری داده‌ها ۴. تحلیل داده‌ها (عابدی، ۱۳۸۹). البته این مراحل، سیر خطی ندارند و به‌صورت رفت و برگشتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. بر اساس مراحل فوق، ابتدا یک سؤال پژوهشی با این مضمون طرح شد که: ۱. «گونه‌های اخلاق عرفی در قرآن چیست و توصیفات مربوط به هرگونه چه می‌باشد؟» ۲. نمونه‌گیری هدفمند که تا اشباع نظری مقولات ادامه داشته و در طرح تحقیقی حاضر سبب خوانش کل آیات قرآن کریم گردید. ۳. در مرحله‌ی سوم، جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به متن قرآن و تفسیر المیزان انجام گرفت. ۴. در مرحله‌ی چهارم، داده‌های به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار MAXQDAY نسخه ۳-۱۲ PORO مورد تحلیل قرار گرفت.

---

1. Yasin
2. Lawson
3. Chan, Fung and Chien
4. Langdrige

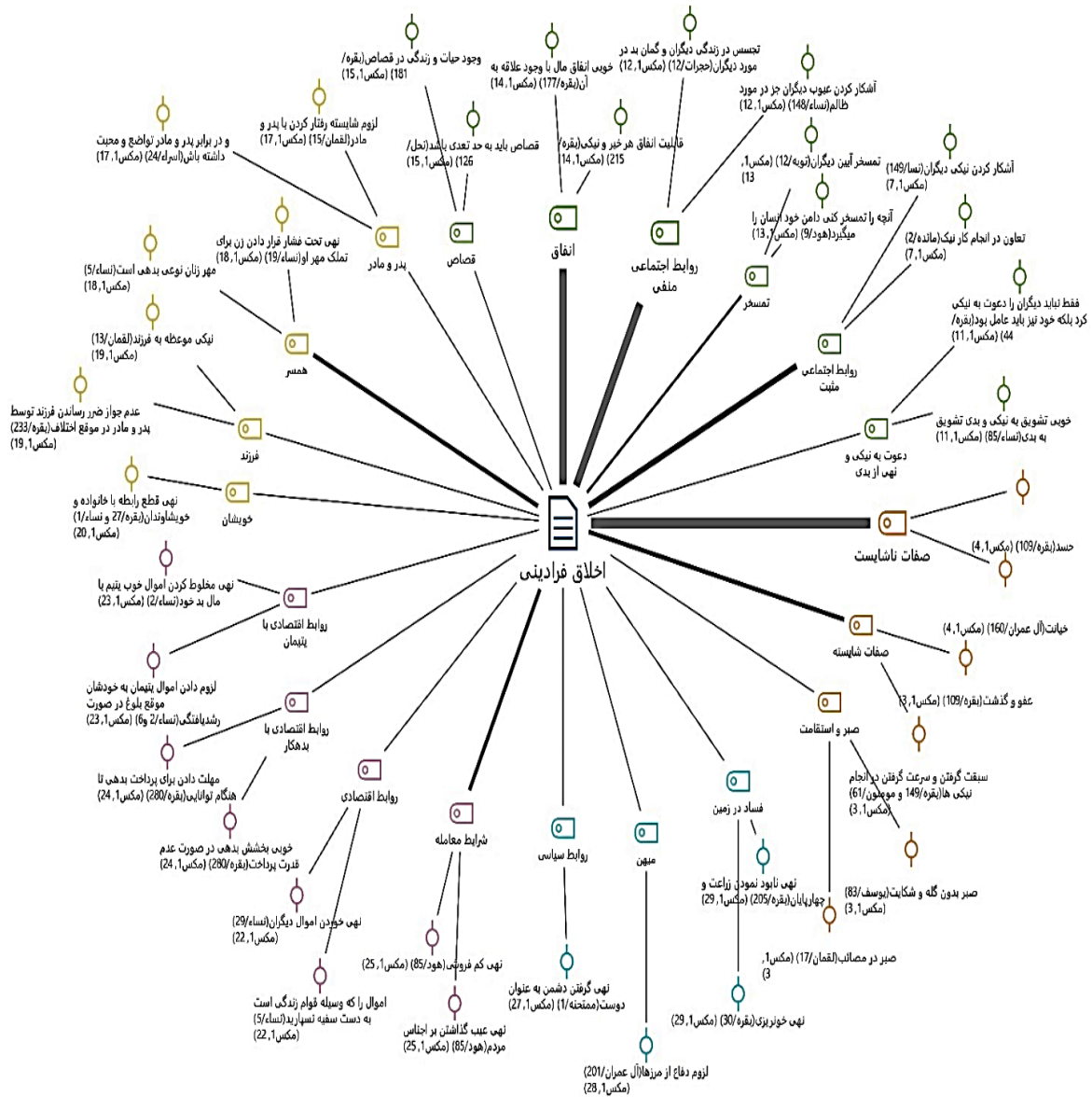
این شیوه در گذشته به صورت کاملاً سنتی و دستی انجام می‌شد، اما در این پژوهش راهبرد پدیدارشناسی توصیفی در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام شد. در بخش کدگذاری باز، ۱۴۵ کد اولیه به دست آمد. در این شیوه ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف اختصاص می‌یابد که به آن، کدهای اولیه گفته می‌شود. آیات استخراج شده، همان دسته‌بندی کدهای اولیه است که با هم ارتباط دارند، اما این دسته‌بندی به دو صورت انجام می‌شود. اول: چند کد اولیه در یک دسته قرار می‌گیرند و یک نام جدید می‌گیرند. دوم: چند کد اولیه زیرمجموعه یک کد دیگر قرار می‌گیرند که آن‌ها را در بردارند؛ بنابراین مجموعه مختلفی از کدهای در کنار هم، مقوله اصلی یا مقولات فرعی را تشکیل می‌دهند که به این بخش، کدگذاری باز گفته می‌شود. سپس کدگذاری محوری باید صورت گیرد. در واقع، کد محوری نقش سازه را در تحقیقات بازی می‌کند و با توجه به نظر چارمز^۱ (۲۱۱۳) کد محوری عبارت است از مجموعه‌ای از مقولات که با یکدیگر رابطه دارند و زیرمجموعه یک نام جدید یا زیرمجموعه یک مقوله کلی‌تر هستند. در ادامه، نرم‌افزار مذکور با یافتن پیوندهای میان مقولات به رمزگذاری محوری اقدام می‌کند و در نهایت، فرضیه‌ها در قالب همین مقوله‌ها تعیین می‌شوند که به آن، کدگذاری انتخابی می‌گویند. در واقع با رمزگذاری انتخابی، مقوله‌ها پالایش می‌شوند و با طی این فرایندها در نهایت، چارچوب نظری پدیدار می‌شود (کوربین و استراوس^۲، ۱۹۹۰: ۱۲). در مرحله کدگذاری باز، گونه‌های اصلی اخلاق عرفی در قالب پنج دسته اصلی (فردی-اجتماعی-خانوادگی-سیاسی-اقتصادی) به دست آمد. در مرحله آخر، مطالعه تطبیقی کدهای محوری و انتخابی با نظرها‌های اندیشمندان غربی از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و به صورت تطبیقی صورت گرفته است.

۵. یافته‌های تحقیق

اخلاق عرفی به گزاره‌های اخلاقی که خطاب عقل و وجدان انسان‌ها می‌باشد اشاره دارد. از همین جهت در تحقیق حاضر، تنها داده‌هایی در زمینه اخلاق از قرآن استخراج شده‌اند که فارغ از دین و احکام شریعت، موضوعیت داشته و می‌توان به عنوان قاعده عام اخلاقی بدان توجه نمود. در ادامه، یافته‌های تحقیق ابتدا در قالب نمودار تصویری و سپس دو جدول درصدی و جدول توصیف مبسوط ارائه گردیده است.

---

1. charms
2. Corbin & Strauss

نمودار شماره ۱: خروجی MAXMAP برای کدهای فراتحلیل اخلاقی

نمودار شماره یک، داده‌های مستخرج از maxmap با ارائه دو نمونه کد باز به صورت رندم می‌باشد. همان‌طور که در این نمودار مشخص است، دسته‌های صفات ناشایست، انفاق و روابط اجتماعی منفی دارای بیشترین کدهای باز اخلاق عرفی در قرآن می‌باشد. به عبارتی، ابعاد اجتماعی، دارای بیشترین گزاره‌های اخلاقی وجدانی در قرآن است. همچنین بر این اساس می‌توان استنباط نمود جهت‌گیری قرآن در زمینه اخلاق عرفی، بیشتر جهت‌گیری نهی و پرهیزدادن است چراکه داده‌های بخش صفات ناشایست از بخش صفات شایسته و داده‌های بخش روابط اجتماعی منفی از روابط اجتماعی مثبت بیشتر است. در بخش بعدی، روابط اجتماعی مثبت، توصیه در مورد همسر (به‌ویژه توصیه‌های مربوط به زنان) و شرایط معامله، دارای بیشترین کدهای باز بوده که نشان‌دهنده اهمیت ابعاد اجتماعی، خانوادگی و اقتصادی در باب اخلاق عرفی است.

جدولی که در ادامه آمده است نشان‌دهنده کدهای انتخابی و محوری به صورت توصیف زیرشاخه‌ای بوده و تعداد فراوانی و درصد کدهای باز را در هر بخش نشان می‌دهد.

جدول ۱- تحلیل درصدی کدهای انتخابی و محوری

رنگ	کد انتخابی و محوری	تعداد	درصد
●	اخلاق عرفی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/فردی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/فردی/صفات ناشایست	20	13.79
●	اخلاق عرفی/فردی/صفات شایسته	10	6.90
●	اخلاق عرفی/فردی/صفات شایسته/صبر و استقامت	3	2.07
●	اخلاق عرفی/سیاسی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/سیاسی/افساد در زمین	3	2.07
●	اخلاق عرفی/سیاسی/امیهن	1	0.69
●	اخلاق عرفی/سیاسی/روابط سیاسی	1	0.69
●	اخلاق عرفی/اقتصادی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/اقتصادی/شرایط معامله	9	6.21
●	اخلاق عرفی/اقتصادی/روابط اقتصادی	3	2.07
●	اخلاق عرفی/اقتصادی/روابط اقتصادی با بدهکار	2	1.38
●	اخلاق عرفی/اقتصادی/روابط اقتصادی با یتیمان	4	2.76
●	اخلاق عرفی/خانوادگی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/خانوادگی/خویشان	1	0.69
●	اخلاق عرفی/خانوادگی/افرزند	4	2.76
●	اخلاق عرفی/خانوادگی/همسر	8	5.52
●	اخلاق عرفی/خانوادگی/پدر و مادر	5	3.45
●	اخلاق عرفی/اجتماعی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/اجتماعی/اقتضای	2	1.38
●	اخلاق عرفی/اجتماعی/انفاق	17	11.72
●	اخلاق عرفی/اجتماعی/روابط اجتماعی	0	0.00
●	اخلاق عرفی/اجتماعی/روابط اجتماعی منفی	17	11.72

●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی منفی\تمسخر	6	4.14
●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی مثبت	12	8.28
●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی مثبت\ادعوت به نیکی و نهی از بدی	3	2.07
●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی مثبت\وفای به عهد	5	3.45
●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی مثبت\اعدالت ورزی	3	2.07
●	اخلاق عرفی\اجتماعی\اروابط اجتماعی\اروابط اجتماعی مثبت\نیکی به دیگران	6	4.14

همان‌طور که در جدول شماره یک آمده، بیشترین فراوانی با تعداد ۲۰ کد باز و ۱۳/۷۹ درصد مربوط به صفات ناشایست است. انفاق و روابط اجتماعی منفی با فراوانی ۱۷ و درصد ۱۱/۷۲ در رتبه بعد و صفات شایسته با فراوانی ۱۰ و درصد ۶/۹۰ در مرتبه بعدی قرار دارد. مزیت جدول حاضر به نمودار قبلی در این است که کدهای محوری و انتخابی را به صورت زیرشاخه‌ای نمایش می‌دهد. همچنین فراوانی و درصد دقیق این کدها را بر اساس کدهای باز استخراج شده، مشخص می‌نماید و تحلیل‌های نمودار بالا را به صورت دقیق‌تر و بر اساس اعداد و ارقام مورد تأیید قرار می‌دهد.

در ادامه، جدول مبسوط کدهای باز به تفکیک کدهای انتخابی و محوری توسط محققان طراحی شده است. این جدول می‌تواند جهت آشنایی با توصیفات مربوط به هر یک از گونه‌های استخراج شده از اخلاق عرفی مؤثر باشد. همچنین آشنایی با مدل توصیفی اخلاق عرفی را فراهم می‌نماید.

جدول ۲- جدول تفصیلی کدهای: انتخابی، محوری و آزاد

کد آزاد	کد محوری	کد انتخابی	ردیف
خوبی تکلیف به قدر طاقت (بقره/۲۳۳) عفو و گذشت (بقره/۱۰۹) سبقت و سرعت گرفتن در انجام نیکی‌ها (بقره/۱۴۹ و مؤمنون/۶۱) راست‌گویی (بقره/۱۷۷) فرو بردن خشم (آل عمران/۱۳۴) نرم‌خویی و مهربانی (آل عمران/ ۱۴۹ و توبه/۱۱۴) غمخواری (توبه/۱۲۸) سیر در زمین و عبرت	صفات شایسته	فردی	۱

<p>گیری (یوسف/۱۰۹) دفاع از خود در برابر ستم (شعرا/۲۲۷) پیروی از بهترین سخنان (زمر/۱۸) صبر و استقامت (بقره/۱۷۷).</p>			
<p>صبر: صبر در مصائب (لقمان/۱۷) صبر در برابر محرومیت، بیماری، در میدان جنگ (بقره/۱۷۷) صبر بدون گله و شکایت (یوسف/۸۳).</p>			
<p>حسد (بقره/۱۰۹) سنگدلی و خشونت (آل عمران/۱۵۹) خیانت (آل عمران/۱۶۰) خودکشی (نساء/۲۰) فراموش کردن گذشت و نیکوکاری (بقره/۲۳۷) عیب‌جویی (توبه/۷۹) بدخواهی دیگران (توبه/۹۸) اسراف (یونس/۱۲) برتری‌جویی بر دیگران (یونس/۸۳) تکبر و ورزی (اسراء/۳۷) خودستایی (نساء/۴۹) پیروی از پندار بی‌اساس و آنچه بدان آگاهی نداریم (اسراء/۳۶) پیروی از شهوات (مریم/۵۹) گفتار و فعل لغو و بیهوده (مریم/۶۲ و مؤمنون/۳) تهمت و اتهام (نور/۲۳) سخن در مورد چیزی که یقین نداریم (نور/۱۰) شهادت به باطل (فرقان/۷۲) با داد و فریاد صحبت کردن (لقمان/۱۹) تأسف بر چیزی که از دست داده‌ایم (حدید/۳) نزدیک شدن به کار زشت در پنهان و آشکار (انعام/۱۵۱).</p>	<p>صفات ناشایست</p>		
<p>گرامی داشتن یتیم (فجر/۱۷) آشکار کردن نیکی دیگران (نساء/۱۴۹) تعاون در انجام کار نیک (مائده/۲) اصلاح میان مردم (بقره/۲۲۶) آشتی دادن خصومت‌ها (انفال/۱) مشورت در کارها (آل عمران/۱۵۹) سلام گفتن و پاسخ سلام دادن با بهتر از آن یا معادل آن (نور/۶۱ و نساء/۸۷) پناه دادن و یاری به دیگران (انفال/۷۲) وفاداری و دو طرفه بودن آن (توبه/۸) استدلال و مناظره به روش نیکو (نحل/۱۲۵) دفع بدی به نیکی (مؤمنون/۹۶ و فصلت/۳۴) همسر دادن کسانی که نمی‌توانند ازدواج کنند (نور/۳۱).</p>			
<p>نیکی به دیگران: نیکی در سخن (بقره/۸۳) نیکی به یتیم و بینوا (بقره/۸۳) نیکی به خویشاوند و مسکین و وامانده در راه و سائل و برده (بقره/۱۷۷) نیکی به پدر و مادر و نزدیکان (بقره/۲۱۶) همسایه دور و نزدیک و دوست و هم‌نشین (نساء/۳۶).</p>	<p>روابط اجتماعی مثبت</p>	<p>روابط اجتماعی</p>	<p>۲ اجتماعی</p>
<p>عدالت‌ورزی: داوری میان مردم به عدالت (نساء/۵۹) عدالت با یتیم (نساء/۱۲۷) عدالت در گفتار (انعام/۱۵۲).</p>			
<p>وفای به عهد: بدی شکستن پیمان پس از محکم ساختن آن (بقره/۲۷) وفای به پیمان دو طرفه است (بقره/۴۱) لزوم محترم بودن پیمان و عهد تا پایان مدتش (توبه/۴) سوگند وسیله تقلب و خیانت نیست و بدی شکستن سوگند و قسم (نحل/۹۱ و ۹۴) در امانت‌داری مبلغ کم‌وزیاد فرقی ندارد (آل عمران/۷۶)</p>			
<p>دعوت به نیکی و نهی از بدی: فقط نباید دیگران را دعوت به نیکی کرد بلکه خود نیز باید عامل بود (بقره/۴۴) جمعی در میان مردم باید دعوت به نیکی و نهی از بدی کنند (بقره/۱۰۴) خوبی تشویق به نیکی و بدی تشویق به بدی (نساء/۸۵) لزوم تلاش برای هدایت دیگران (توبه/۱۲۸).</p>			

<p>روابط اجتماعی منفی</p>	<p>منت گذاشتن (مدثر/۶) تجسس در زندگی دیگران و گمان بد در مورد دیگران (حجرات/۱۲) آشکار کردن عیوب دیگران جز در مورد ظالم (نساء/۱۴۸) اختلاف در اجتماع (ص/۲) دشنام دادن و با القاب زشت خطاب کردن (حجرات/۱۱) گمراه کردن مردم با سخنان بیهوده (لقمان/۶) بی‌اعتنایی به مردم (لقمان/۱۸) ستم کردن (ص/۲۴) درگوشی صحبت کردن مگر برای کارهای خیر (نساء/۱۱۴) دشنام به معبود دیگران (انعام/۱۰۸) کشتن دیگران مگر به حق (انعام/۱۵۱) همجنسگرایی (اعراف/۸۱) ستیزه با جاهل و لزوم رویگردانی و اکتفا نمودن به سلام (اعراف/۱۹۹ و فرقان/۶۳) جدال کردن بدون علم و دانش (کهف/۵۴ و حج/۳) دزدی (ممتحنه/۱۲) خوردن مال یتیم (نساء/۶) بدون اجازه وارد خانه دیگران شدن (نور/۲۷).</p> <p>تمسخر (بقره/۲۱۲): تمسخر افراد تهی دست (بقره/۲۱۲) تمسخر آیین دیگران (توبه/۱۲) آنچه را تمسخر کنی دامن خود انسان را می‌گیرد (هود/۹) جواز جواب تمسخر (هود/۳۸) نهی تمسخر به شیوه خندیدن (مؤمنون/۱۱۰).</p>
<p>انفاق</p>	<p>لزوم انفاق از همه مواهب و آنچه روزی داده شده و از قسمت پاکیزه مال و نفی انفاق از بخش ناپاک مال (بقره/۳ و ۲۵۴ و ۲۶۷) خوبی انفاق مال با وجود علاقه به آن (بقره/۱۷۷) قابلیت انفاق هر خیر و نیکی (بقره/۲۱۵) انفاق از مازاد نیازمندی (بقره/۲۱۹) انفاق نباید سبب ضرر به خود شود (اسراء/۲۹) نفی آزار و منت پس از انفاق (بقره/۲۶۲) برتری گفتار پسندیده و عفو از انفاق با منت (بقره/۲۶۳) آدمی انفاق مال ناپاک را با اغماض و کراهت می‌پذیرد (بقره/۲۶۷) حقیقت انفاق در چیزی است که دوست داریم (آل عمران/۹۲) خوبی انفاق در توانگری و تنگدستی، توانگر از مال وسیع خود و تنگدست از آنچه دارد (آل عمران/۱۳۴ و طلاق/۷) انفاق آشکار خوب است و انفاق پنهان برای خود فرد خوب است (بقره/۲۷۰) نهی گنجینه ساختن طلا و نقره و انفاق نکردن (توبه/۳۴) بر ضعیف و بیمار و بدون وسیله لزومی بر انفاق نیست (توبه/۹۱) نه ترک انفاق خوب است نه زیاده‌روی در آن (اسراء/۲۹) بخل به ضرر انسان است (آل عمران/۱۸۰) خوبی انفاق به نیازمند در راه خدا و کسی که نمی‌تواند مسافرت کند و سفیه و کسانانی که از شدت خویشتن‌داری گویی بی‌نیازند و هرگز چیزی با اصرار از مردم نمی‌خواهند (بقره/۲۷۳) خوبی اطعام دادن به فقیر و مستمند قانع و تشویق دیگران به اطعام فقرا (حج/۳۶ و فجر/۱۸).</p>
<p>قصاص</p>	<p>وجود حیات و زندگی در قصاص (بقره/۱۸۱) قصاص باید مطابق تعدی باشد (نحل/۱۲۶).</p>
<p>پدر و مادر</p>	<p>لزوم نیکی به پدر و مادر (بقره/۸۳) در پیری کمترین اهانتی به آنها نکن و به آنها فریاد نزن و گفتار لطیف و سنجیده و بزرگووارانه داشته باش (اسراء/۲۳) در برابر پدر و مادر تواضع و محبت داشته باش (اسراء/۲۴) لزوم شایسته رفتار کردن با پدر و مادر (لقمان/۱۵) لزوم اجازه گرفتن فرزند برای ورود به اتاق پدر و مادر (نور/۵۸).</p>
<p>همسر</p>	<p>خوبی یول دادن به زن در بارداری و شیردهی (طلاق/۶) نیکی صلح نمودن زوجین در مسائل (نساء/۱۲۸) مهر زنان نوعی بدهی است (نساء/۵) نهی تحت فشار قرار دادن زن برای تملک مهر او (نساء/۱۹) نهی پس گرفتن مهر در صورت طلاق (نساء/۲۰) نهی جدا شدن فوری از زنان در</p>

صورت کراهت(نساء/۱۹) نیکی هدیه دادن به زن در موقع طلاق(بقره/۲۴۱) لزوم حفظ راز شوهر و حفظ حقوق و اسرارش در نبود او(تحریم/۳ و نساء/۳۴).			
عدم جواز ضرر رساندن فرزند توسط پدر و مادر در موقع اختلاف(بقره/۲۳۳) عدم جواز کشتن فرزند از روی فقر(انعام/۱۵۱) نهی برتر دانستن یک جنس بر جنس دیگر(نجم/۲۱) نیکی موعظه به فرزند(لقمان/۱۳).	فرزند		
نهی قطع رابطه با خانواده و خویشاوندان(بقره/۲۷ و نساء/۱).	خویشان		
اموال را که وسیله قوام زندگی است به دست سفیه نسیارید(نساء/۵) نهی خوردن اموال دیگران(نساء/۲۹) نهی پایمال شدن حقوق هریک از زن و مرد در فعالیت اقتصادی(نساء/۳۲).	روابط اقتصادی	اقتصادی	۴
رابطه اقتصادی با یتیمان: لزوم دادن اموال یتیمان به خودشان موقع بلوغ در صورت رشدیافتگی(نساء/۲ و ۶) لزوم شاهد گرفتن موقع پس دادن مال یتیم(نساء/۶) نهی خوردن مال یتیم(نساء/۲) نهی مخلوط کردن اموال خوب یتیم با مال بد خود(نساء/۲).			
رابطه با بدهکار: مهلت دادن برای پرداخت بدهی تا هنگام توانایی(بقره/۲۸۰) خوبی بخشش بدهی در صورت عدم قدرت پرداخت(بقره/۲۸۰).			
نهی عیب گذاشتن بر اجناس مردم(هود/۸۵) نهی کم فروشی(هود/۸۵) لزوم معامله با ترازوی درست(اسراء/۳۰) حق پیمانہ و وزن را به عدالت ادا کردن(انعام/۱۵۲) لزوم نوشتن بدهی مدت دار(بقره/۲۸۲) نوشتن بدهی کوچک و بزرگ(بقره/۲۸۲) عدم نیاز به نوشتن دادوستد نقدی(بقره/۲۸۲) لزوم شاهد موقع دادن بدهی(بقره/۲۸۲) نهی ربا گرفتن(نساء/۱۶۱).	شرایط معامله		
نهی از دوستی با دشمن(ممتحنه/۱).	روابط سیاسی		
لزوم دفاع از مرزها(آل عمران/۲۰۱).	میهن	سیاسی	۵
نهی از خونریزی(بقره/۳۰) نهی بیرون کردن یکدیگر از سرزمین خود(بقره/۸۴) نهی نابود نمودن زراعت و چهارپایان(بقره/۲۰۵).	فساد در زمین		

۶. فراتحلیل گونه و مدل اخلاق عرفی

پس از آشنایی با گونه‌های اخلاق عرفی و مدل توصیفی آن، لازم است علاوه بر تحلیل داده‌های درصدی بر اساس فراوانی‌ها، ابتدا فراتحلیلی بر اساس رویکرد درون‌دینی نسبت به یافته‌های تحقیق و سپس فراتحلیل کلی در رابطه به مقایسه داده‌های استخراج شده با نظرها‌های اندیشمندان غربی صورت گیرد. در بخش اول، نکات زیر قابل توجه و استنباط می‌باشد.

۱. استخراج ۱۴۵ کد باز در زمینه اخلاق عرفی، نشان می‌دهد توصیفات و دستورات قرآن در زمینه اخلاق عرفی از فراوانی بالایی برخوردار است. این امر، نشان‌دهنده توجه دین به بُعد انسانی بشر و خطاب قرار دادن وجدان و عقلانیت او در جهت داشتن زندگی سالم و متعالی است. همین امر، سبب می‌شود قرآن به‌عنوان منبع اصلی وحی، نه تنها برای مسلمانان و معتقدان به آن، محلی برای رجوع و دریافت معارف انسانی و الهی باشد؛ بلکه

برای تمام انسان‌ها در تمامی مختصات جغرافیایی، منبع اخلاقی و معرفتی مناسب و الگویی قرار گیرد. چراکه اساساً آدمیت و انسانی‌زیستن، ربطی به نژاد و فرهنگ و منطقه جغرافیایی ندارد.

۲. استخراج پنج کد انتخابی و ۱۴ کد محوری در زمینه اخلاق عرفی نشان‌دهنده تنوع مضامین اخلاق انسانی در نگاهی است که قرآن در باب موضوعات مختلف دارد. وقتی دینی ادعای تکامل و همه‌جانبه بودن را می‌نماید از شروط لازم آن، توجه به تمامی ابعاد انسانی و مغفول نماندن هیچ‌یک از زمینه‌های رشد و تعالی است. به عبارتی، پرسش‌هایی که در درون عقل و وجدان انسان‌ها مطرح می‌شود می‌بایست پاسخی در بیرون داشته باشد و این تنوع موضوعات مطرح در باب اخلاق عرفی، نشان‌دهنده همین امر است. قرآن نه تنها در باب دستورات کلی و ابعاد پنهان موضوعات اخلاقی ورود نموده؛ بلکه در زمینه روش ارائه و بیان مثال‌ها و نتایج موضوعات نیز تنوع و ذائقه مخاطب را در نظر می‌گیرد. کدهای مستخرج در باب انفاق و ورود به این موضوع از جهات مختلف، شاهدهی است برای این موضوع.

۳. داشتن فراوانی‌هایی با اعداد (۸/۹/۱۰/۱۷/۲۰) در زمینه کدهای باز، نشان‌دهنده این موضوع است که بیان قرآن در باب اخلاق عرفی تنها اکتفانمودن به کلیات و دستورات عمل‌های کلان نمی‌باشد بلکه به فراخور محتوا و اهمیت موضوع وارد جزئیات شده و ابعاد آن را مطرح می‌نماید. پرداختن به ابعاد جزئی یک امر اخلاقی، نشان‌دهنده دقت نظر دین به مسائل انسانی بوده و گاه این تأکیدات با تکرار همراه شده تا اهمیت یک امر را تبیین نماید. هرچه هست نتیجه چنین رویکردی مؤید همه‌جانبه‌نگری و دقت نظر منبع وحی به موضوعات مختلف به‌ویژه اخلاق عرفی در تحقیق حاضر می‌باشد.

۴. فراوانی کدهای باز در گونه اجتماعی، نشان‌دهنده توجه بیشتر قرآن به کشتی در حال حرکت اجتماع است. گرچه اخلاق فردی و خانوادگی در جای خود دارای اهمیت بوده و اساساً دین آمده است تا انسان‌ها را به کمال برساند اما عدم رعایت اخلاق در بعد فردی و خانوادگی، آسیب کمتری در پی دارد در مقایسه با زمانی که اخلاق و انسانیت در اجتماع رعایت نگردد. اگر کشتی اجتماع دچار آسیب شود، یقیناً انسان‌های درون کشتی نیز آسیب خواهند دید و در جامعه‌ای که اخلاق در بعد اجتماعی رعایت نشود نمی‌توان از اخلاق و انسانیت در بعد فردی و در مقیاس خانواده سخن گفت. پس در باب اخلاق عرفی به‌نوعی اولویت‌بندی وجود دارد که رعایت آن، بهره‌مندی از ثمرات بیشتر اخلاق عرفی را حاصل می‌نماید.

۵. تحلیل کدهای محوری و مقایسه آن‌ها در بخش فراوانی، نشان می‌دهد قرآن در باب اخلاق عرفی بیشتر از رویکرد نهی‌گونه بهره برده است تا رویکرد تشویقی. به عبارتی، مقایسه فراوانی صفات ناشایست با صفات شایسته در گونه فردی و مقایسه فراوانی روابط اجتماعی منفی و روابط اجتماعی مثبت در گونه اجتماعی، نشان‌دهنده این موضوع است که انسان‌ها در باب مسائل اخلاقی، بیش از آنکه درگیر صفات متعالی شوند، درگیر صفات پست هستند و از همین جهت در زمینه نهی از صفات و رذایل اخلاقی، بیشتر نیازمند تذکر و نهیب می‌باشند. این موضوع،

ریشه در باب انسان‌شناسی اخلاق عرفی دارد؛ یعنی گرچه انسان‌ها به فطرت الهی مفلح هستند اما غفلت و فراموشی، آن‌ها را به سمت گرایش‌های حیوانی سوق می‌دهد.

در بخش بعد، نگاهی تطبیقی به اخلاق عرفی مستخرج از آیات قرآن با منظرگاه فیلسوفان و متفکران غربی صورت گرفته است. داشتن نگاه تطبیقی از چند جهت دارای مزیت و اعتباربخشی خواهد بود. اول اینکه مؤید موضوع اخلاق عرفی به‌عنوان بحث سرشتی تمام انسان‌ها است. این موضوعیت داشتن، سبب می‌شود گفت‌مان‌های انسانی بین جوامع مختلف در باب اخلاق، تسهیل و ترویج شود. نکته دوم در مزیت رویکرد تطبیقی، تأیید محتوای درون‌دینی با رویکرد برون‌دینی است. به عبارتی، گرچه حقانیت دین در گرو تأیید انسان‌ها نمی‌باشد اما پذیرش دین، یقیناً در گرو چنین موضوعی خواهد بود. به عبارت واضح‌تر، تبیین این موضوع که دین، امری انسانی است و هدف آن، تعالی و رشد انسان‌ها است از مسیر داشتن نگاه تطبیقی بین گزاره‌های درون‌دینی و برون‌دینی میسر خواهد شد. با توجه به مقدمات فوق، ابتدا نگاهی اجمالی به نظرگاه‌های اخلاقی هفت تن از اندیشمندان و متفکران غربی در جدول شماره ۳ انداخته و سپس فراتحلیل «اخلاق عرفی» را در نگاه تطبیقی ارائه می‌دهیم.

جدول ۳- جدول اخلاق(عرفی) از منظر فیلسوفان غربی: منبع (زارع کهنمویی، ۱۳۹۶: ۶۹۹).

فیلسوف و متفکر	تعریف اخلاق	روش دستیابی به اخلاق
افلاطون	عفت، شجاعت، حکمت، عدالت	شناخت شایستگی‌ها، اراده (اراده خیر)
ارسطو	شجاعت، سخاوت، خویشنداری (عفت)	آموزش دانش اخلاق، تربیت، تمرین مداوم
آگوستین	کار برای خدا، عشق‌ورزی برای خداوند	شناخت، اراده خوب، لطف و فیض الهی
آکوئیناس	فضیلت الهی (ایمان، امید، محبت)، فضیلت عقلانی (دوران‌دیشی، اعتدال، شجاعت، عدالت)	تعلیم و تربیت (پدر، دوستان، آموزگاران، رعایت قوانین)، فیض الهی (الگوسازی، مناسک دینی، حکومت کلیسا)
اسپینوزا	فضیلت به مثابه قدرت (حفظ کوناتوس)، فضیلت به مثابه معرفت، شناخت استدلالی شناخت شهودی شناخت تخیلی: (ردیلت)، فضیلت به مثابه عاطفه، خواهش، لذت، (الم: ردیلت)	شناخت کافی از طبیعت، ساخت جامعه اخلاقی (دموکراسی، آزاد بیان و اندیشه)، برساختن فلسفه اخلاق به‌عنوان علم تربیت کودکان، پیشرفت در پزشکی، پیشرفت دانش مکانیک برای رفع انسان، ارتقای روش‌شناسی فهم و درمان فاهمه
کانت	تکلیف‌گرایی، خردورزی، مسئولیت‌پذیری دگرآیینی، خداشناسی، خلاقیت، آزادیخواهی، ستایش انسانیت، موجودیت سیاسی	عمل به تکلیف، صیانت ذات (حفظ کرامت، عزت، عظمت)، پروردن ایده انسانیت، تربیت برای آینده (مراقبت، انضباط و آموزش فرهنگی زیر نظر روشنگرترین صاحب‌نظران)، خیرخواهی، عشق و احساس

آموزش و پرورش صحیح، تأسی به الزام درونی (وجدان)، قانون‌گرایی، مطالبه همگانی لذت، مبارزه با فلاکت‌های زیستن، به سامان کردن امور اجتماعی	فضیلت، عدالت، آزادی، حقوق بشر، عشق، فداکاری و ایثار، و هر فعلی که به بیشینه کردن لذت برای بیشترین افراد منجر شود	استوارت میل
--	--	-------------

۱. مطالعه تطبیقی کدهای انتخابی با مقوله‌های موجود در جدول شماره سه نشان می‌دهد فیلسوفان غربی به هر پنج حیطه اخلاق عرفی در بعد فردی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی و سیاسی توجه داشته‌اند. همچنین مقایسه کدهای محوری با جدول شماره سه نشان می‌دهد که بخش اعظمی از این مقوله‌ها مورد توجه اندیشمندان و متفکران غربی نیز بوده است. این چیزی نیست جز تأیید عرفی بودن اخلاق در دین در بخش وسیعی از گزاره‌های آن. گرچه اخلاق و دستورات دینی، اگر قابلیت فهم با عقل ناقص بشری را داشت، جنبه عام می‌گرفت اما بشر دور مانده از معنا تنها به عقل خویش تکیه دارد و تنها می‌توان از راه همین دعوت به تعقل و انسانیت، مسیر اثبات حقانیت گزاره‌های دینی را برای او فراهم نمود.

۲. نگاه تطبیقی به گزاره‌های اخلاق عرفی قرآن و اندیشمندان جهان، مؤید ثبات اخلاق نیز هست. این امر ریشه در ثبات عقلانیت، وجدان و انسانیت در درون خلقت بشر دارد. گرچه عصر حاضر به نوعی عصر سقوط اخلاق و زیر سؤال بردن ادیان الهی است اما نمی‌توان از ذات انسان‌ها، وجدان و کمال خواهی را منفک نمود و گرچه ممکن است انسان عصر حاضر در غبار غفلت‌ها و انبوه اطلاعات غلط گرفتار باشد اما وجدان انسانی در مواجهه با حقیقت راستین، بیدار خواهد شد. این امر مستلزم مواجه نمودن انسان عصر حاضر با مشترکات انسانیت و اخلاق جهانی است. سخنی فارغ از گفتمان دینی که سبب ایجاد مقاومت برای مخاطب نشده و پذیرش حقیقت را آسان‌تر می‌نماید.

۳. اخلاق عرفی چه از بطن قرآن و آیات آن استخراج گردد و چه از زبان متفکر و اندیشمندان غربی صادر شود، تأییدی است بر سخن امام علی (ع) که فرمود «اگر دین ندارید آزاده باشید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴: ۲). این امر، نویدی است برای ایجاد گفتمان مشترک جهانی بین انسان‌ها در باب حقیقت‌خواهی و عدالت‌مداری و اخلاق طلبی در بُعدی فرامرزی. به عبارتی، تکیه بر وجوه مشترک انسانی در باب اخلاق، سبب می‌شود در مرحله اول، گفتمان‌های جهانی و انسانی شکل گرفته و همین موضوع، بایی را برای پذیرش ابعاد دیگر دین فراهم آورد. پس رمز موفقیت جریان تبلیغ دین در عصر حاضر در قالب اتخاذ همین رویکرد گفتمان‌سازی‌های انسانی در باب عقلانیت، اخلاق و وجدان مشترک است.

۴. نگاه تطبیقی در بخش کدهای باز، نشان‌دهنده این موضوع است که گرچه امر مشترک به‌عنوان امری مطلوب در اخلاق عرفی مد نظر می‌باشد اما تنوع گزاره‌های اخلاق عرفی در قرآن و همچنین ورود به جزئیات در هر بخش، ضعف محتوایی و روشی را در بخش نظرگاه‌های غربی مشخص می‌نماید. به عبارتی اندیشمندان غربی در

باب بسیاری از وجوه اخلاق نه ورود نموده و نه سخنی گفته‌اند. این ضعف محتوایی، زمینه را برای تکیه نمودن اخلاق به نظرگاه‌های اندیشمندان و متفکران می‌بندد، گرچه بهره‌مندی در حد گزاره‌های کلی و محدود همچنان قابل اعتنا می‌باشد. هرچه هست زمانی می‌توانیم از اخلاق کامل و متعالی سخن بگوییم که به تمامی ابعاد و جزئیات آن اشراف داشته باشیم و اخلاق ناقص راه به مقصد نهایی نمی‌رساند. این مهم تنها از مسیر تکیه بر اخلاق عرفی و دینی منبعث از وحی میسر خواهد بود. با توجه به مقدمه فوق، مزیت منبع وحی در گفتمان‌های انسانی مشخص می‌شود. باید اذعان داشت که «عقل مدرک کلیات ارزش‌ها است و در مورد مصادیق و موارد ارزش‌ها، نمی‌تواند اظهار نظر قطعی کند» (داودی و کارآمد، ۱۴۰۱: ۹۴). از همین رو عقل بشر در فهم بسیاری از امور ارزشی قاصر است و این مهم با نگاه تطبیقی در باب تنوع مطالب و ورود به جزئیات ارزش‌ها، در این بخش مشخص گردید.

۵. در نهایت، نگاه به اخلاق عرفی مستخرج از آیات قرآن و قصور عقل در فهم ابعاد و جزئیات آن که در بخش قبلی اشاره شد، زمینه را برای نقد نظرگاه‌های تفکرات اخلاقی اندیشمندان جهان فراهم می‌کند. یقیناً وجود معیاری معتبر و همه‌فهم برای سنجش نقص‌ها و اشتباهات گزاره‌های اخلاقی جهانی باید وجود داشته باشد تا به صورت مستدل بتوان از آن در قبال کج‌فهمی‌ها دفاع نمود. این امر تنها از طریق توجه به ابعاد عرفی منابع و حیانی میسر خواهد شد.

۷. نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال اول، یعنی گونه‌ها و دسته‌بندی‌های اخلاق عرفی در آیات قرآن چیست؟ نشان‌دهنده پنج گونه اصلی در بخش کدگذاری انتخابی شامل فردی/اجتماعی/خانوادگی/سیاسی و اقتصادی می‌باشد و در بخش کدگذاری محوری شامل چهارده گونه در این پنج بخش می‌باشند که شامل صفات شایسته و صفات ناشایست در بخش فردی، روابط اجتماعی (مثبت و منفی) و انفاق و قصاص در بخش اجتماعی، پدر و مادر، همسر، فرزندان و خویشان در بخش خانوادگی، روابط اقتصادی و شرایط معامله در بخش اقتصادی و روابط سیاسی، میهن و فساد در زمین در بخش سیاسی مورد نظر می‌باشد.

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال دوم و سوم، یعنی این سؤال که آیا برای هرگونه اخلاق عرفی در قرآن، توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و مدل نهایی در هر بخش به چه شکل است؟ و درصد ارزش‌گذاری گونه‌ها و مدل‌های توصیفی اخلاق عرفی در قرآن در هر بخش به چه میزان است؟ نشان‌دهنده ۱۴۵ توصیف در بخش کدگذاری آزاد می‌باشد که فراوانی و درصد آن‌ها در هر یک از گونه‌ها متفاوت بوده و نشان‌دهنده اولویت اخلاق عرفی در بخش اجتماعی نسبت به دیگر گونه‌های چهارگانه است. در بخش اجتماعی تبیین صفات ناشایست و تشویق به انفاق دارای بیشترین اهمیت و فراوانی بوده و مؤید این موضوع است که عمده صفات اخلاقی در بستر اجتماعی قابلیت بروز و ظهور دارد.

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال چهارم و پنجم یعنی، نظرگاه‌های متفکران و اندیشمندان غربی در زمینه گونه‌های اخلاق عرفی چیست؟ و نگاه تطبیقی اخلاق عرفی قرآن و نظرگاه‌های فیلسوفان غربی چه نتایجی را در بردارد؟ نشان‌دهنده این موضوع است که اندیشمندان غربی در باب گونه‌های کدهای انتخابی و محوری در باب اخلاق عرفی دارای نظریات اخلاقی بوده که مشابهت و نزدیکی معنایی با مضامین اخلاقی قرآن دارد و این امر حقانیت عرفی بودن اخلاق قرآنی را در بخش وسیعی از توصیفات آن، به اثبات می‌رساند منتها اخلاق در منظر اندیشمندان غربی به هیچ‌وجه در باب تنوع موضوعات و ورود به جزئیات هر مسئله به جایگاه تعابیر و دستورات قرآن نمی‌رسد و این حقانیت قرآن را در کامل بودنش به اثبات می‌رساند.

پیشنهاد می‌شود با توجه به کاربردی بودن این دست تحقیقات در دو زمینه متفاوت یعنی شناخت گونه‌های قرآنی و استخراج مدل نهایی آن، و همچنین اثبات حقانیت و مدعای قرآن در ابعاد مختلف، مدل تحقیقی حاضر به موضوعات دیگر قرآنی تعمیم داده شده و ابعاد معرفت‌شناختی دیگر نیز به همین شکل از بطن آیات قرآن استخراج گردد. همچنین تأمل بر روی دلالت‌های تربیتی این دست تحقیقات در بستر موضوعی خاص خود، می‌تواند برای جریان سازی و گفتمان سازی تربیت قرآنی، بستری مناسب و عملیاتی باشد.

منابع

قرآن کریم.

آبزن، امین؛ حافظی، شهرام، و غلامی، عبدالخالق (۱۴۰۱)، طراحی و اعتبارسنجی الگوی مرشدیت سازمانی در سیستم آموزش عالی، انجمن علوم مدیریت ایران، ۱۷(۶۶)، ۹۵-۱۲۲.

ایمانی، احد، (۱۳۹۶)، چلچراغ حکمت ۱۵ (اخلاق و فرا اخلاق)، تهران: کانون اندیشه جوان.

حبیبی، فاطمه و فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۴۰۰)، اخلاق اقتصادی از نگاه قرآن کریم با رویکرد تحلیل محتوا، مطالعات تفسیری، ۱۲(۴۶): ۵۹-۸۰.
حسینی، محمد و صادق‌زاده قمصری، علیرضا (۱۴۰۲)، تبیین فلسفه تربیت رسمی و عمومی (تربیت مدرسه‌ای)، چاپ ششم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حسینی، مازیار و خوش‌منش، ابوالفضل، (۱۴۰۰)، تبیین نسبت نظریات اخلاق هنجاری با طرح اخلاق قرآن کریم، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۱۹(۳)، ۴۷-۲۷.

داودی، محمد و کارآمد، حسین (۱۴۰۱)، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

رجبی، طاهره و همکاران، (۱۳۹۵)، مراحل تربیت انسان اخلاقی با تأکید بر نقش اراده، مطالعات اخلاق کاربردی، ۶(۲۱): ۹-۳۲.
رستمی، حیدرعلی و همکاران (۱۴۰۱)، نقش اخلاق اجتماعی در فراوانی اعتماد اجتماعی از منظر قرآن کریم با تکیه بر تفسیر المیزان، پژوهش در دین و سلامت، ۸(۲)، ۱۷۷-۱۹۲.

رضایی، مرتضی و رضازاده، زهیر (۱۳۹۸)، اخلاق اجتماعی، دینی یا عرفی؟!، معرفت کلامی، سال ۱۰، ۲(۲۳)، ۱۶۷-۱۸۲.

زارع کهنمویی، اصغر (۱۳۹۶)، مطلوب‌های اخلاقی در نگاه قرآن و فیلسوفان غربی، پژوهشکده علوم انسانی، گروه الهیات و معارف اسلامی، کد طرح ۲۳۷۳.

صانع‌پور، مریم، (۱۳۹۸)، صورت‌بندی مفهومی «اخلاق مسالمت» بر اساس واژه قرآنی «ناس»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۳(۳)، ۶۳-

- عابدی، حیدرعلی، (۱۳۸۹)، کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی، راهبرد، ۱۹ (۵۴): ۲۵۴-۲۰۷.
- فناپی، ابوالقاسم (۱۴۰۰)، دین در ترازوی عقل، تهران: صراط.
- فیروزفرد، پری و همکاران، (۱۳۹۹)، بررسی تطبیقی مصادیق احسان در قرآن و عهدین، پژوهش‌های ادیانی، ۸ (۱۶): ۸-۲۴.
- قربانی، امیر. (۱۳۹۲). علمانیة النظریات الأخلاقیة بحث و نقد لنظریة الأخلاق العلمانیة لعادل ضاهر. پژوهش‌نامه اخلاق، ۶ (۲۱): ۱۸۷-۲۰۹.
- لطیفی، میثم (۱۳۹۷)، روش‌شناسی گونه‌شناسی: رهنمونی بر نظریه‌پردازی در دانش مدیریت، مطالعات مدیریت دولتی ایران، ۱۱ (۲): ۲۵-۵۲.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۷۸)، نسبت دین و اخلاق - اقتراح، قیسات، ۴ (۱۳): ۲-۲۹.
- نجفی، رضا، (۱۳۹۹)، بررسی شیوه‌شناسی تربیتی قرآن در عرصه پیرایش اخلاق فردی، مطالعات علوم قرآن و حدیث، ۲ (۶): ۳۲-۵۴.

- Albimawi, H. & Nurhakim Tobroni (2023). Human Nature in the View of the Quran and ibn Arabi. Ijhess. Electronic Journal. Andonezi.
- Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ, US: Prentice-Hall, Inc.
- Bhutto, S. (2020). The Holy Quran: Quiding Source of Morality And Ethics. Habibia Isamicus. 4(1).
- Corbin, J., & Strauss, A. (1990). Qrouded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria Qualitative Sociology 13(1), 3-21.
- Langdridge, D. (2007). Phenomenological psychology: Theory, research and method. London: Person Education Limited.
- Lawson, T. (2008). Duality Opposition and Typology in the Quran the Apocalyptic Substrate. Quranic studies. London university.
- Yasin, M. (2020). The Ethical Worldview of The Qur'an. Islamic Ethics. Politics & Practical Theology.